

HOE ROUSSEAU'S „EMILE” TWEE EEUWEN GELEDEN HIER TE LANDE WERD ONTVANGEN

Processtukken over het verboden opvoedkundige boek

A. HALLEMA

Het is geheel onnodig, om op deze plaats het meest beroemde werk van Jean-Jacques Rousseau bij mijn lezers in te leiden. Wie ooit kennis nam van de pedagogische geschriften uit vervlogen dagen, kwam toch ongetwijfeld wel in de eerste plaats tot bestudering van die „roman der opvoeding”, welke door niemand minder dan Goethe het natuur-evangelie der opvoeding werd gedoopt, waarvoor de Koningsberger filosoof zelfs eenmaal zijn dagelijkse wandeling staakte, verdiept als hij was in de lektuur er van en die Pestalozzi zowel als de meest voor-aanstaande Philantropijnen een vruchtbare pedagogische aandrift bezorgde.

Begeestering, betovering, geestelijke overheersing moesten er trouwens wel uitgaan van deze weelderige samenlezing van aforismen, hoe tegenstrijdig dan ook vaak met het leven en de praktijk van de schrijver. Maar juist door zulke contrasten, de paradoksale wijze van voorstellen, welke Rousseau bijna op de spits dreef, daarnaast de verleidelijke zoete klank van zijn gedegen taalplastiek en harmonische taalmuziek, die hij tevens aanwendde om voor het oude dogmatische kerkgeloof zijn „dessins”, voortspruitende uit een geloof aan God als gevolg van gemoedsbehoeften en physico-theologische bewijzen van het Godsbestaan, in de plaats te stellen, zij alle moesten wel medewerken, om schrijver en geschrift bij de heersende machten van zijn tijd in discredit te brengen, zelfs een vervolging tegen hem uit te lokken.

Dat begon reeds toen hij 12 jaar, voordat zijn „Emile” verscheen, dus in 1570 zijn bekroond antwoord „Discours sur les sciences et les arts” in antwoord op de prijsvraag van de Académie te Dijon had ingezonden. De verstandelijke ontwikkeling heeft ook verschillende ondeugden meegebracht, die van de intellectuele vorming het gevolg zijn. Tussen deze en de ethische ontwikkeling van de mensen is een wanverhouding. Verstandelijke vooruitgang veroorzaakte in de loop der tijden telkens morele achteruitgang en zedenverslapping. „De eeuwige wijsheid heeft ons tot ’n gelukkige onwetendheid voorbestemd”. Aldus leert hij hierin. Het geheel is een fraai gestyleerde variatie op het thema „Qui proficit in artibus et deficit in moribus,

plus deficit quam proficit!” In zijn algemeenheid zal zeer zeker niemand dit kunnen ontkennen, maar de paradoksale voorstellingswijze van Rousseau werd reeds aanstonds aangevallen, toen de publikatie verschenen was, zowel „in 't particulier” door een reeks pamfletten van verschillende schrijvers als ook door officiële lichamen. In Spanje bijv. bemoeiden zich zelfs het Hof en de Inquisitie met deze zaak.

Doch de storm stak eerst in hevige mate op, toen in 1762 achtereenvolgens „Emile, ou de l'éducation” en „Le Contrat social” verschenen. Aan zulk een verregaand rationalisme in de opvoeding en de staatsrechtelijke verhoudingen had nog niemand durven denken en de godsdienstige meningen van de schrijver, ethische tendenzen en sociale uitspraken klonken als een groffe, tergende, ergerlijke en... strafwaardige ketterij!

Evenwel, dit alles beschouwd in het licht van Rousseau's eigen tijd en toestanden, van de toen heersende meningen en opvattingen. Zodoende werd hij eensdeels als auteur luid toegejuicht en geprezen, maar anderdeels gehoond en bespot, als ketter gewraakt en veroordeeld.

Een uiting van het eerste vinden we in de publicatie der vele strijdschriften, waartoe de verschijning van „Emile” vooral aanleiding heeft gegeven. Ze zijn nog heden te raadplegen en als waardige en als geheel onwaardige getuigenissen van de anti-Rousseau-geest in de „Anti-Emile”, „Emile chrétien”, „Nouvel Emile”, „Emile corrigé” en soortgelijke pedagogische verhandelingen. Ook onze „Spectatoriale Vertogen” der 18de eeuw ondergingen er rijkelijk de invloed van.

Het tweede op zijn persoon en werk toegepaste wraakrecht van overheidswege zou de schrijver spoedig genoeg ondervinden, toen het Parijse Parlement begon, om zijn „Emile” openlijk te veroordelen, door beulshanden te laten verscheuren en ingevolge rechterlijk vonnis „verbranden tot pulver”, terwijl de maker er van bij verstek tot gevangenschap veroordeeld werd. Maar tot een confinement in de kerker kwam het niet, want Rousseau was tijdig uitgeweken naar het land zijner vaderen, Zwitserland. Evenwel, deze repatriëring stuitte de woede der bevolking niet, noch in Frankrijk, noch in zijn eigen land. Wat moet het de „Burger van Genève” hard zijn gevallen, dat ook in zijn vaderstad zijn boek vol kinderliefde en rijke mensenkennis werd veroordeeld, niettegenstaande hij toch reeds in 1754 tot de Hervormde godsdienst was teruggekeerd. Begrijpelijk trouwens in de veste, waar ruim twee eeuwen eerder Calvijn zelf gewild had, dat onthoofding wegens arianisme en antitrinitarisme de vuurdood van een Michael Servet vervangen zou, hoe rustig deze ariaanse boeteling en onder-

zoeker naar de omloop des bloeds zijn gewelddadig vonnis heeft ondergaan!

Kon een man als Rousseau, een nog veel gevaarlijker vrijdenker, dus op meerdere genade en toegeeflijkheid rekenen van de zijde der bestrijders van de „inquisitie” — in welke vorm dan ook behalve die, door de Calvinisten zelf ingesteld!? Dat zij verre! Hij behield echter het vege lijf en borg zich onder de schuts van Frederik II van Pruisen, een der verlichte monarchen van Europa, te Neufchâtel, toen nog een Pruisische bezitting. Maar de Geneefse beulshanden hadden intussen druk werk met de opruiming van zijn geschriften!

En hoe ging het in die dagen met het debiet van deze werken in de Republiek der „vrije” Nederlanden?

Was hier plaats voor deze half-filosoof, half-literator, die echter door het stellen van zijn veelzijdige cultuur-problemen tot nadenken dwong en op pedagogisch terrein prikkelend werkte? Hier, onder de bewoners op de bekende klassieke bodem der vrije gedachte (?), waar een Socrates zijn gerechte plaats had kunnen vinden in de Christelijke hemel, waar echter ook „gesunde Philosophie noch so sehr in der Wiege liegt und vielleicht nie mit ihrer ältern Schwester der Theologie recht einig leben wird”, kon daar de invloed van een Rousseau groot zijn?

Het tegendeel valt eerder te verwachten. Op hem zou met een kleine variatie toegepast kunnen worden, dat in die tijd omtrent een andere „verlichte” auteur werd geboekstaafd: „Doch noch immer ein Glück für Rousseau, dass er nicht in den Niederlanden lebt”.¹

Maar ook de ontvangst van zijn werken in Holland draagt daarvan de duidelijkste sporen. Het eerste, „Du contrat social ou principes du droit politique” was ook in Amsterdam in 1762 reeds van de pers gekomen in duodecimo-formaat, toen kort daarop in juli (de 20ste) dit werk werd verboden. De uitgever er van was M. M. Rey, die ook zelf wel inzag, dat de verkoop van genoemd boek zeer riskant was en daarom onmiddellijk na het afdrukken bijna de gehele oplaat naar het buitenland had verzonden. Zodoende kwam hij er dit keer nog al gemakkelijk af en het is mij niet bekend, of hij er op enigerlei wijze schade van ondervonden heeft. Wel is gebleken, dat reeds de 15e juli door het Hof van Holland aan de procureur-generaal gelast was, om alle boekhandelaren te verbieden dit „seditieuse boek” te verkopen.

¹ Men leze eens P. Valkhoff's *Rousseau in Holland* (N. Taalgids, VII, 300 en Handelingen Mij. Nederl. Letterk. 1912-'13, bl. 57) en daarnaast de werken van J. Lemaître, *Jean-Jacques Rousseau*, Parijs, (z. jaart.) en J. Texte, *Jean-Jacques Rousseau et les origines du cosmopolitisme littéraire* (Parijs 1909).

Anders ging het met Rousseau's „Emile, ou de l'éducation”, ook in 1762 te Amsterdam verschenen in vier delen met formaat als opgemeld. Eerst werd hieromtrent de leer der vrije gedachte gehuldigd, doordat de Staten van Holland de 10e maart 1762 een octrooi voor 15 jaren verleenden aan Jean Neaulme, boekhandelaar te Amsterdam, die het werk zou uitgeven. Deze had het octrooi evenwel op zijn beurt overgedragen aan de bovengenoemde M. M. Rey. Of deze nu een verdachte uitgever was in het oog der autoriteiten, dan wel of nadere kennismaking tot een ander oordeel had geleid, maar in elk geval kwamen Hollands Staten nu plots tot de ontdekking, dat het werk „doorzaayt is met zeer godloose en verderffelijke stellingen”. Dit oordeel was natuurlijk gegrond op de afwijkende godsdienstige opvattingen, door deze Geneefse profeet ener nieuwere richting in genoemd werk beleden.

Dientengevolge werd de 30ste juli 1762 het verleende octrooi ingetrokken en het boek, de thans zo geprezen „Emile” verboden en gebrandmerkt als „ten hoogste godloos”. Maar Rousseau's zielsbehoeften eisten juist de aanwezigheid van God en een „liefdeverwekkende Godheid”! — Verder was de inhoud van het verguisde boek „schandaleus, ergerlijk en profaan, en te tenderen om de onervaare Jeugt van den eenigen weg ter zaligheid, zijnde het waaragtig Geloove in Jesus Christus, af te leiden”. Bij afzonderlijke plakkaat was het de 20ste juli van genoemd jaar reeds te Amsterdam verboden.

Dit was echter nog niet voldoende. Want te Neufchâtel had Rousseau zich opnieuw gezet aan een ander werk, dat voornamelijk een verweer moest inhouden tegen de lasterlijke aantijgingen, welke men hem vanaf de kansels te Genève niet spaarde. Het gaf tevens enige verklaring van de wijze waarop en de redenen waarom de schrijver zijn „Contrat” en „Emile” had gepubliceerd. Die apologie verscheen twee jaar na genoemde werken, n.l. in 1764 onder de titel van „Lettres écrites de la montagne”, waarin hij zijn verontwaardiging lucht gaf over de onrechtmatigheid van de handelwijze zijner tegenstanders en die aan de kaak stelde en met felheid tekeer ging tegen geloofsdwang en het aan banden leggen der vrije gedachte.

Intussen had ook de Aartsbisschop van Parijs hem met een herderlijke brief vervolgd, waarin Rousseau een godloochenaar (athée) genoemd werd. Hierop was door de uitgebannene geantwoord in een brief aan bedoelde metropolitaan. Al deze brieven met Rousseau's „Dictionnaire physique portatif”, waarin eveneens een aantal ketterijen waren ontdekt, werden te Parijs op dezelfde wijze aan het vuur

prijs gegeven als zijn „Emile”. Wat heeft Frankrijk zich later geschaamd over al deze vervolgingen, waaraan men de „wijsgeer van Genève” en zijn naderhand zo geprezen en bewonderde geschriften had blootgesteld!

Bovengenoemde spelletje herhaalde zich op Nederlandse bodem. Hier waren het zijn „Lettres écrites de la montagne”, die te Amsterdam de 19de januari 1765 werden verboden, terwijl het Hof van Holland in Den Haag de 17e januari daarvóór had bepaald, dat al de werken van Rousseau onder deze titel moesten worden opgehaald, „tot pulver verbrand”, terwijl verschillende bedreigingen en straffen werden uitgevaardigd tegen degenen, die in strijd met dit gebod zouden durven te handelen.

Werken als „De geestelycke queeckerye van de jonge planten des Heeren” en wat er verder volgt in deze ellenlange titel van een opvoedkundig geschrift door Joan de Swaef e.d. vielen hier toen beter in de smaak en waren gewaardeerde tegenhangers!

In elk geval bracht de tijdgeest mee, dat de geschriften van Rousseau ook ten onzent niet werden geduld, hoewel men aanvankelijk de verspreiding had toegelaten en zelfs bevorderd door een octrooi te verlenen tot het uitgeven van zijn „Emile”, terwijl naderhand die verspreiding wel moeilijk werd gemaakt, doch het onderzoek er van juist toenam door een officieel verbod in tegenovergestelde geest. Verboden vruchten smaken zoet. De desbetreffende stukken van overheidswege betreffende verbod en verbranden der Rousseausche geschriften hier te lande zijn dan ook interessant genoeg om uit de archieven van het Rijk te worden overgebracht naar de publieke leeskamer, waarvoor wij de gastvrije kolommen van dit vaktijdschrift bereid mochten vinden.

DE OFFICIELE STUKKEN BETREFFENDE ROUSSEAU'S VERBODEN BOEKEN

In aansluiting aan het voorgaande over de aanvankelijke welkome ontvangst van Rousseau's „Emile”, laten we thans in chronologische volgorde afdrukken de officiële verbodspublicatiën, waarmede het ene boek vóór, het andere na, dat afkomstig was van de „godsløse” pedagoog, werd getroffen. De Amsterdamse magistraat was daarin voorgegaan en deze stukken laten duidelijk zien, hoe het Hoogste Regeeringscollege van Holland in Den Haag die wenk uit de metropool begreep en, wat zij eerst goedvond, naderhand achtte als „ten hoogste godloos, schandaaleus ergerlijk en profaan, en te tenderen om de oner-

vaaren Jeugt van den eenigen weg ter zaligheid, zijnde het waaragtig Geloove in Jesus Christus, af te leiden”.

Onder volgnr. I vindt men eerst het octrooi, 't welk de Staten van Holland de 10e maart 1762 voor 15 jaren verleend hadden aan de Amsterdamse boekverkoper Jean Neaulme tot het uitgeven van Rousseau's Emile „in alle taalen”, wel een bewijs, dat reeds de uitgever een goed oogje had op dit fameuze werk. ²

- I. Octroy voor Jean Neaulme, Boekverkoper te Amsterdam, tot het drukken van zeker Boek, genaamd Emile etc.

De Staaten v. Holland doen te weten, alzoo Ons te kennen is gegeven bij Jean Neaulme, burger en Boekverkoper binnen Amsterdam, dat hij beezig was met te drukken in alle taalen zeeker Boek genaamd Emile ou de L'Education par Jean Jacques Rousseau, Citoyen de Geneve, maar bedugd zijnde zijne groote kosten te leur zoude gesteld worden met het zelve in 't geheel of ten deele na te drukken;

Weshalven hij Suppl. zich keerde tot Ons met onderdanig verzoek, dat het Ons mogt behagen hem Suppl. en Zijne Erven of regt verkrijgende *te verleen*en Octroy om alleen en met uitsluiting van alle anderen gedurende vijftien agter eenvolgende Jaaren het voorsz. boek in alle taalen in zodanigen formaat als hij Suppl. verder zoude goedvinden te mogen drukken, uitgeeven en verkopen, zonder dat het yemand anders vrij zoude staan 't zelve in 't geheel of ten deelen na te drukken of elders nagedrukt zijnde, in deeze Landen te verhandelen of verkoopen op zodanigen boete als het Ons zoude behagen daar op te stellen.

Zoo ist, en voorts als het formulier daarvan zijnde den 10en Maart 1762. ³

Door de publicatie sub II wordt de aandacht gevestigd op het bekende „Du contrat social”, hier aangehaald onder de bijtitel van „Principes du droit politique”, dat in de zomer van 1762 te Amsterdam was verschenen, waar het de 20ste juli werd verboden. ⁴

Met dit verbod ging thans Den Haag voor, of eigenlijk geheel Holland, daar het Hof op advies van zijn Procureur-Generaal d.d.

² N.B. Dit Octroy is bij Resolutie van Haar Ed. Gr. Mog: van 30 July 1762 geannulleerd en ingetrokken.

³ Afgedrukt naar het origineel in het Register der Octrooien, 46. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

⁴ In dit verband verwijs ik nog even naar een merkwaardig en belangrijk artikel uit de Rousseau-literatuur, t.w. „De staatsidee volgens Rousseau”, door L. Triebels, in „De Beiaard”, 1925, 10e jaargang I, 258-273.

12 juli aan deze gelastte; om aan alle boekhandelaren de verkoop van dit boek te verbieden (15 juli, 1762; zie onder III). Bedoeld advies nu is afgedrukt onder II.

- II. Voorts heeft de Procureur Generaal bij die Ocassie aan den Raade voorgedragen, dat zedert eenigen tijd alomme wert gedebiteert Seeker Boek, geintituleert Principes du Droit Politique par Rousseau, gedrukt te Amsterdam by Seekere Reij; En vermits het Selve vervat verregaande Stellingen tot Declin en veragting van de Christelyke Religie, geeft de Procureur Generaal aan den Hove in consideratie, of hij niet behoort gequalificeert te werden om het regt van de Hooge Overigheyt tegens het gemelde Boek waar te neemen, en of niet in tusschen het Selve Boek alomme behoort te werden opgehaalt, en het Verkoopen van dien geinterdiceert te werden. ⁵

In III is vervolgens afgedrukt het hierboven bedoelde verbod, waaruit tevens blijkt, hoe vanwege Hollands opperste rechtscollege voeling met het stedelijk gerecht van Amsterdam werd gehouden, om de verbreiding van het geïncrimineerde boek tegen te gaan. Het vonnis dd. 15 juli 1762 betrof inzonderheid het verbod van verkoop in Den Haag en de 16e d.v. besloot het Hof, de resolutiën van 13, 14 en 15 juli nogmaals van kracht te verklaren.

- III. Gedelibereert Zijnde op het voorstel van den Procureur Generaal rae-kende het boek in de notulen van den 12e deezer breder vermelt.

Is goet gevonden en verstaan den Procureur Generaal te Authoriseren om aan de respectieve Boekverkoopers alhier in Den Haag het verkopen van het Voorsz. Boek te interdiceren, dat voorts bij Missive van den Hove aan den Officier der Stad Amsterdam hier van kennis zal werden gegeven en hem aangeschreven, dat daar tegens bij hem meede de nodige voorsieninge werde gedaan.

En sal voorts Extract deeses aan den Procureur Generaal werden ter had gesteld tot Zijn narigt en om sig daar na te reguleren.

Present de Heeren President,
Moris, Cau van Dussen, Nolst,
Van der Does, Van Langeveld en
Van Hoogstraten.

⁵ Afgedrukt naar het origineel in 's Hofs Sententien, 316. Algemeen Rijks-archief, 's-Gravenhage.

Vrijdag den 16e July 1762.

Sijn de notulen van gisteren geresumeert en na deliberatie gearresteert. Sijnde gelezen en geresumeert de Missive van den Hovē aan den Officier der Stad Amsterdam, raekende het Boek in de notulen van gisteren vermeld.

Is na deliberatie deselve missive geaprobeert.

De Procureur Generaal in den Raade zijnde gerequireert, heeft de Heer President denselver aansegginge gedaan van de Resolutiën van den 13e, 14e en 15e deezer tot Zijn narigt en om sig daar na te reguleren.⁶

Met IV hebben we eindelijk het neusje van de zalm te pakken door de publicatie uit Resolutiën der Heren Staten, d.d. 30 juli 1762, toen Rousseau's „Emile” het moest ontgelden. Het verscheuren en verbranden der Parijse exemplaren vanwege het Parlement aldaar, het anathema sit! door de Aartsbisschop van Parijs, de „Citoyen de Genève” naar het hoofd geslingerd, gedegradeerd als deze thans werd tot athée, dat alles wekte op tot navolging ook in de „Vrije Nederlanden”, waar de Protestantse index geregeld werd aangevuld met een sortiment van z.g. anti-godsdienstige geschriften, getuige de omvangrijke bibliografische studiën van een Dr. Knuttel („Verboden Boeken”).

De gehele geschiedenis vanaf de verlening van het onder I aangevraagde octrooi, het onderzoek van de inhoud van het boek door een commissie van Waalse predikanten te Amsterdam, de tussenkomst van de plaatselijke regering van die stad, 't geen alles leidde tot de annullering van het voorzegde octrooi, met toegevoegde publicatie in die geest, wordt in dat stuk in den breede toegelicht. De slotclausule, waarin het voornemen uitgesproken wordt, om een conferentie van Gedeputeerden uit Leiden, Amsterdam en Alkmaar te houden ter voorkoming van het te lichtvaardig obtineren van octrooien op het drukken van anti-Gereformeerde geschriften, is mede interessant. Een nader onderzoek in de oude archieven dezer steden moge nog aan het licht brengen, wat hiervan in de praktijk terecht is gekomen.

⁶ Afgedrukt naar het origineel als voren, ibidem.

Vrijdag, den 30 July 1762.

IV. De Resolutiën, op gisteren genoomen, zijn geresumeert, en na voorgaande deliberatie gehouden voor gearresteert.

De Heer Pensionaris van Royen heeft ter Vergadering gerapporteert de consideratiën en het advies van de Heeren haar Edele Groot Mog. Gecommitteerden tot de Kerckelyke saaken, welke, in gevolge en ter voldoeninge van haar Edele Gr. Mog. Resolutie commissoriaal van den 22 deeser loopende maand, hadden geëxamineert een Missive van de Heeren Burgemeesteren en Regeerders der Stad Amsterdam, geschreeven aldaar den 20 daar te vooren, en houdende, dat, ter voldoening aan haar Ed. Gr. Mog. Resolutie en Aanschryvens van den 23 Juny laatstleeden, raakende *het Werk*, genaamt *Emile ou de l'Education par Jean Jaques Rousseau*, Citoyen de Geneve, waar op door Jean Neaulme, Boekverkooper binnen gemelde Stad, van haar Ed. Gr. Mog. was versogt, en ook op den 13 Maart laatstleeden was geobtineert, hoogst der selver Octroy, dog welk Boek door voornoemde Neaulme, met het soogenaamde Regt van Copie, weeder was verkogt aan Marc Michel Rey, meede Boekverkooper aldaar, voornoemde twee Boekverkoopers voor sig hadden ontbooden, en door deselve zynde geïnformeert, dat het voorsz. gedrukte Werk nog onder den voornoemden Neaulme berustede, daar van een Exemplaar hadden gerequireert, en onder beëtooning hunner ernstige indignatie over bij het hun in deese gehoude gedrag en gedaane versoek van Octroy, hun op het nadrukkelykst uit naam van haar Ed. Groot Mog. geordonneert, sig wel te onthouden van het uitgeeven of debiteeren van het voorsz. Werk, direct of indirect, tot haar Ed. Groot Mog. nader ordre, waar na sy aangenoomen hadden sig exactelyk te reguleeren.

Dat het gerequireerde Exemplaar by de Heeren Burgemeesteren en Regeerders voornoemt ontfangen zynde, sy het selve hadden bevonden in Octavo gedrukt, en al vry volumineus te weesen; en dat sy vervolgens hadden gemeend niet beeter te kunnen doen, om van desselfs inhoud, en de stellingen daar in vervat, naauwkeurig geïnformeert te zijn, dan het selve *te stellen in handen van de gesaamentlyke Predikanten der Walsche Gereformeerde Christelyke Gemeente binnen hunne Stad*, met versoek en recommandatie om het voorsz. Boek met de vereischte attentie te *examineeren*, en van der selve bevinding *hun rapport* aan gemelde Heeren Burgemeesteren, soo dra enigszints

doenlijk soude zijn, te laten toekoomen; dat van gemelde Predikanten daar op ontfangen hadden der selver onderteekende Consideratien op het voorschreeve Werk, (zijnde Ds. Chauffepied door syne siekte verhindert geworden daar toe de hand te leenen) waar uit hun ten klaarsten was voorgekomen, *dat het selve Boek is doorzaayt met ten uitersten verderffelyke stellingen*, strydende niet alleen tegen Godes heilig Woord, maar ook direct strekkende tot ondermyning, veragting en omverwerping van den geheelen geopenbaarden Christelyken Godsdienst, *en om aan de Jeugt de pernicieuste en gevaarlykste sentimenten dien aangaande te inspireeren*.

Dat sy Heeren Burgemeesteren best geoordeeld hadden van de boovengemelde Consideratien en bevindingen der gemelde Walsche Predikanten, soo als sy die ontfangen hadden, aan haar Edele Groot Mog. behoorlyke communicatie te geven, ten einde haar Edele Groot Mog. daar door van de waarheid van het vorenstaande ten klaarste souden kunnen weesen gepersuadeert, voegende sy deselve mitsdien neevens hunne Missive.

Dat sy Heeren Gecommitteerden vervolgens meede ter voldoeninge van de boovengemelde Resolutie commissoriaal van den 22 deeser, de voorschreeve Consideratien van de gesaamentlyke Predikanten der Walsche Gereformeerde Christelyke Gemeente binnen Amsterdam, met de vereischte attentie geëxamineert hebbende, eenpaarig met de uiterste indignatie waaren aangedaan geweest *om de hooggaande Godloosheden, schandaleuse, ergerlyke en profaanen sentimenten*, welke in het voorschreeve Werk van Jean Jacques Rousseau voorgesteld en gedebiteert werden.

Waar op gedelibereert zijnde, is goedgevonden en verstaan het Oc-troy, den 10 Maart laatstleeden aan Jean Neaulme op het meergemelde Werk van Jean Jacques Rousseau verleent, te annuleeren, en in te trekken, gelyk ook het drukken, herdrukken, vertaalen en inbrengen van het selve Boek in deese Landen op scherpe straffen *te verbieden*, en daarentegen alle en een ieder te gelasten omme alle de Exemplaren die er van het selve Werk gevonden werden, aan den Officier of Magistraat van de Plaats sijner Wooning, meede op gelyke poene *over te leveren*; en dat hier van sal worden gedaan de navolgende Publicatie.

PUBLICATIE

De Staaten van Holland en Westvriesland. Allen de geenens die deese sullen sien of hooren leesen, salut. Doen te weten: Alsoo Jean Neaulme, Burger en Boekverkooper te Amsterdam, van Ons versogt,

en ook den 10 Maart laatstleede sub- en objectivelyk geobtineert heeft Octroy voor den tyd van vyftien jaaren, tot het drukken, doen drukken, uitgeeven en verkoopen van het Werk, genaamt *Emile ou de l'Education par Jean Jacques Rousseau*, Citoyen de Geneve, dog welk Werk door de voornoemde Jean Neaulme, met het soogenaamde regt van Copie, weeder is verkogt aan Marc Michel Rey, meede Burger en Boekverkooper te Amsterdam, en Wy naderhand *met de alleruiterste verontwaardiging* in ervaringe gekoomen zijn, dat het zelve Werk doorzaayt is met seer godloose en verderffelyke stellingen, stryden- de niet alleen teegen Gods heilig Woord, maar ook direct strekkende tot ondermyning, veragting, en omverwerping van den geheelen geopenbaarden Christelyke Godsdienst, en om aan de Jeugt de perniciousste en gevaarlijkste gevoelens dien aangaande in te boesemen.

SOO IS 'T, Dat Wy, niettegenstaanden het ten deese verleent Octroy alleen tendeert tot verhoeding van schaade voor den voornoemde Jean Neaulme, en geensints eenige de minste approbatie van den inhoud van het voorschreeve Werk involveert, nemaar⁷ in tegendeel wel expresselyk meedebrengh, dat in gevalle daar inne iets onbehoorlyks quam te influenceeren, al het selve door den Versoeker van het selve Octroy ten synen laste soude moeten werden verantwoord, egter tot een door slaande blyk van Onsen hertelyken afkeer van de voorschreeve Godonteerde stellingen, en van de billyke indignatie, waarmede Wy desweegens zijn aangedaan, goedgevonden hebben, gelyk Wy goetvinden by deesen, het meergemelde door Ons op den 10 Maart laatstleede geacordeert Octroy te annulleeren en in te trekken, gelyk Wy het selve annulleeren en intrekken mits deese; en wyders te verklaaren, *dat Wij het voorschreeve Werk houden voor ten hoogste godloos, schandaleus, ergerlyk en profaan, en te tendereen om de onervaare Jeugt van den eenigen weg ter zaligheid, zynde het waaragtig Geloove in Jesus Christus, af te leiden:* verbiedende daarom op het ernstigste de voornoemde Jean Neaulme, Marc Michel Rey, en alle andere Boekdruckers en Boekverkoopers, mitsgaders alle Persoonen, van wat qualiteit of conditie de selven souden moogen zyn, het selve Werk hier te Lande te drukken, herdrukken, of in te brengen of ook in het Nederduitsch of in andere Taalen over te setten, distribueeren of uit te geeven, of elders uitgegeeven zynde, te debiteeren, op een boete van duisend guldens, en poene van arbitrale correctie, selfs aan den

⁷ De nog Middelnederlandse vorm van het voegwoord, afkorting van *ne maer* dat, ware het niet dat, indien niet. Vgl. Verdam, Mnl. Wdb. i.v.

Lyve, na exigentie van saaken, maar ter contrarie lasten en beveelen Wy alle de selve Boekverkoopers en Boekdruckers, aanstonds na dat deese tot haare kennisse gekoomen sal zijn, alle soodanige Exemplaren als sy van het voorschreeve Werk onder haar souden moogen hebben, over te leveren, en te behandigen aan de Officieren of Magistraaten van de Steeden en Plaatsen, daar sy woonagtig zyn, op poene van contrarie bevonden werdende gedaan te hebben, of daar van in gebreeken gebleeven te zyn, desweegens als vooren gemulcteert, en gecorrigeert te sullen werden; ten welken einde Wy alle Onse Officieren en Justicieren ordonneeren en gelasten, scherpelyk toe te sien, dat deese Onse ernstige wille en begeerte alomme exactelyk werde nagekoomen, en teegens de Overtreeders der selven sonder eenige coniventie of dissimulatie na den inhoud deeses met alle rigeur te procedereen.

En op dat niemand hier van eenige ignorantie koome te pretendeeren, soo beveelen Wy, dat deese niet alleen alomme gepublicceert en geafficheert sal werden daar het behoord en in gelyke saaken te geschieden gebruikelijk is, maar dat deselve ook *in alle de publique Nieuwspapieren en Journaalen*, welke binnen deese Provincie werden gedrukt en uitgegeeven, sal werden geïnsereert.

En is wyders nog goedgevonden en verstaan, de Heeren Gedeputeerden der Steeden Leyden, Amsterdam en Alkmaar te versoeken en te committeeren, om haare gedagten te laten gaan over het uitdenken van middelen, waar door in het vervolg soude kunnen worden gepraevenicert het verleenen van Octroyen op soodanige Werken, waar in eenige schaadelyke of nadeelige principes en maximes tegens de waare Christelyke geopenbaarde en Gereformeerde Godsdienst gedebiteert of verhandeld werden, en daar omtrent de Vergadering te dienen van hunnen consideratiën en advis.⁸

EN ROUSSEAU SCHREEF DOOR

In of bij de woudrijke parallelketens van de Jura, die reeds eeuwen Montagnes heeten, onder de schuts van een Pruisischen koning, Frederik II, schreef Rousseau als een verjaagde en verstotene, zelfs tot zijn diepe smart gebannen uit Yverdun, welke toevlucht de Berner regering hem ook had ontzegd, zijn beroemde „*Lettres écrites de la montagne*”, waarin luide protesten tegen wat men in Genève van de kansel

⁸ Afgedrukt naar het origineel in de Resolutiën der Staten van Holland en Westvriesland, Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

over zijn arm hoofd uitstortte. 't Was in 1764 en nog in 't zelfde jaar kwam ook dit werk van de Franse wijsgeer-pedagoog te Amsterdam van de pers. En opnieuw volgde een banvonnis.

Woensdag den 16 January 1765.

V. Syn de Notulen van gisteren geresumeert en nae deliberatie gearresteert.

De Procureur Generaal nae voorgaende admissie binnen staande, heeft aan den Raed voorgedragen, dat wederom een boek wierd gedebiteert, *geintituleert Lettres écrites de la Montagne par J. J. Rousseau*, gedrukt tot Amsterdam by Marc Michel Rey, het welke inhield seer veel Godslasterlyke passagien, geevende vervolgens den Raede in bedenkinge, of het selve niet alomme behoorden te worden opgehaelt.

Welke boek door de Heeren Van der Does, Van Langeveld en Meerens geëxamineert synde, hebben deselven den Raede gerapporteert dat sy het selve vol van die *gruwelen* bevonden hadden, en dat het scheen ingerigt tot *verdeediging van een voorig werk van dien selven Auteur, genaemt L'Emile ou de l'éducation*, bij Placaet van Haer Ed. Groot Mog.: als een *Godslasterlyk boek verboden en vervult met de aller verderfelykste stellingen en gevoelens*. Is nae deliberatie goetgevonden, het selve alomme by de boekverkoopers alhier in den Haeg te doen ophaelen, en verbieden en dat voorts aen den Bailluw van Amsterdam zal werden aangeschreven de nodige voorsieninge te doen, en teegen de Drukkers en Uitgevers van het selve te procederen, als mede aen de Bailluwen der voornaemste steden van Holland en Zeeland, met byvoeginge aen die geenen, welke op de voorige aenschryvinge van den Hove wegens de Godslasterlyke boeken nog niet hadden geandwoord, dat het Hof dien aengaande ten spoedigste haer rescriptien was verwagtede.

De publicatie onder V leert nu, hoe ongunstig weldra over het geschrift geoordeeld werd en in welke betrekking zijn inhoud stond tot die van de „Emile”. Op last van het Hof werd het in Den Haag de 16de januari 1765 op advies van den Procureur-Generaal in onderzoek genomen en de in het stuk bedoelde wenk aan de Amsterdamse baljuw leidde aldaar de 19de januari 1765 tot een verbod.

Hierbij sluit nog aan het stuk onder VI, d.d. 17 januari 1765, waarin uitvoering gegeven wordt aan de resolutie van 't Hof, op die dag genomen tot het *ophalen en verbranden* van het gewraakte boek. Het

daarin aan 't slot genoemde werk van Voltaire, „Dictionnaire philosophique portatif”, te Londen verschenen in 1764, was namelijk de 14de december 1764 door het Hof van Holland verboden, „welke het selve op heeden door handen des Scherpregters publicelyk heeft doen verbranden”, gelijk het ook te Amsterdam de 30ste november deszelve jaars verboden was.⁹

Donderdag den 17 Janua 1765.

Syn de Notulen van gisteren geresumeert en na deliberatie gearresteert.

De Procureur Generael nae voorgaende admissee binnen staende, draegt den Raede voor, dat hy heeft doen executeren de beveelen van het boek, geintituleert *Letres écrites de la Montagne door J. J. Rousseau*, en dat van het selve tien Exemplæeren gevonden syn, gevende aen den Raede in bedenkinge of sulx soude werden aengeteekent, als meede waer, en aen wie die boeken ter bewaeringe waeren overgegeven.

En dat het boek van Rousseau, hier voren gemelt, continerende geen minder Godslasterlyke saeken als de Dictionaire Philosophique, en anderen, onlangs by sententie van deesen Hove verbrand, en bovendien geschreven ter verdediging van een boek bij een Speciaal Placaet van Haer Ed: Groot Mog; met soo veel Ernst verboden, meede door beuls handen op het Schavot sal werden verbrand.¹⁰

Ten slotte is het mij een aangename plicht, op deze plaats openlijk mijn oprechte dank te mogen betuigen voor de betoonde welwillendheid en verleende medewerking door de bij dit archiefonderzoek betrokken autoriteiten te Amsterdam en 's-Gravenhage, waardoor deze publicatie mede mogelijk werd gemaakt.

⁹ G. Bengesco, Voltaire, Bibliographie de ses oeuvres I, 412.

¹⁰ Afgedrukt naar het origineel uit 's Hof's Sententiën, 319. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.